

AQRAR SAHƏNİN DAYANIQLI İNKİŞAFI VƏ ONUN MÜASİR DURUMU HAQQINDA

I.H.ALIYEV, iqtisad elmləri namizədi
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu

Aqrar sahə son dövrdə yeni məzmunla mühüm sosial-iqtisadi şəraitdə fəaliyyət göstərməsi ilə xarakterizə edilir. Belə ki, iqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında qurulması, kənddə radikal aqrar islahatların həyata keçirilməsi, ənənəvi təsərrüfat, idarəçilik forması olan sovxoz və kolxozların islahı, onlara məxsus torpaq, mal-qara və əmlakın özəlləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində mərkəzi planlaşdırma sistemi və məhsul alışı üzrə dövlət sifarişlərinin ləğv edilməsi, məhsulun alışı qiymətlərinin sərbəstləşdirilməsi və s. bu kimi köklü idarəçilik prinsipləri kənd təsərrüfatının iqtisadi-sosial və sahə idarəçilik strukturuna da ciddi təsir göstərmişdir. Bunu kənd təsərrüfatı üzrə əsas makroiqtisadi göstəricilərin inkişafını izləməklə də görmək olar.

Ümummilli liderimiz, ölkə prezidenti cənab H.Ə.Əliyevin ardıcıl və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində 1993-cü ilin ikinci yarısından sonra həyata keçirilən islahatlar və görülən kompleks tədbirlər nəticəsində aqrar sahədə istehsalın azalma meylinin qarşısı xeyli alınmış, iqtisadiyyatın bir çox mühüm sahələrinin bazar münasibətləri yolu ilə inkişaf etdirilməsinin möhkəm və

etibarlı təməli qoyulmuşdur. Həmçinin, kənd təsərrüfatının makroiqtisadi göstəriciləri 1996-cı ildən başlayaraq artımla müşahidə olunmuşdur. Bunu 1-ci cədvəldən görə bilərik.

2004-cü ildə, 1996-cı ilə görə kənd təsərrüfatında məşğul olan əhalinin sayı 1,3 dəfə, ümumi daxili məhsul 2,2 dəfə, kapital qoyuluşu 3,7 dəfə, orta əmək haqqı isə 3,9 dəfə artmışdır. Lakin ümumi artım görünməsinə baxmayaraq, kənd təsərrüfatının əsas makroiqtisadi göstəricilərinin mövcud səviyyəsi bazar münasibətlərinin sürətlə formalaşmasına, eləcə də onun qarşısında duran strateji məqsədlərə çatmağa kifayətləndirici səviyyədə deyildir.

Aqrar-sənaye kompleksi sistemində köklü iqtisadi islahatlara başlanılması üçün normativ-hüquqi bazanın yaradılması, torpaq islahatının həyata keçirilməsi, yeni mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarının inkişaf etdirilməsi, məhsulun satış kanallarının çoxaldılması, iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən kənd təsərrüfatında bazar münasibətlərinin xeyli üstün sürətlə formalaşması imkanlarına əsas vermişdir. Lakin araşdırmalar gös-

Cədvəl 1.

Kənd təsərrüfatının 1990-2004-cü illərdə əsas makroiqtisadi göstəriciləri üzrə inkişaf dinamikası

İllər	Məşğul olan əhali, nəfər	Digər sahələrə görə %-lə	Ümumi daxili məhsul mlrd.m.	Digər sahələrə görə %-lə	Kapital qoyuluşu mlrd.m.	Digər sahələrə görə %-lə	Əsas fondlar mlrd.m.	Digər sahələrə görə %-lə	Orta aylıq əmək haqqı min.m.
1990	1144.4	30.9	0.4	26.6	0.1	14.0	-	-	-
1992	1291.5	34.7	6.3	26.1	0.2	6.2	-	-	-
1993	1203.5	32.4	42.6	27.1	1.6	5.3	-	-	-
1994	1143.9	31.5	606.0	32.3	5.7	0.9	-	-	-
1995	1112.8	30.8	2701.0	25.2	22.2	1.9	1272.8	20.9	33.5
1996	1172.4	31.8	3407.8	24.8	48.6	1.5	11135.8	14.4	37.8
1997	1071.3	29.0	3159.9	20.0	20.2	0.5	11236.5	14.4	49.6
1998	1139.6	30.8	3091.5	20.3	34.3	0.6	11019.7	13.5	43.9
1999	1566.3	42.3	3439.5	18.2	54.8	1.2	11282.6	13.3	53.0
2000	1517.2	41.0	3755.1	15.9	32.3	0.7	13057.2	14.4	69.1
2001	1482.0	39.9	3901.1	15.7	41.6	0.7	13361.3	12.8	78.9
2002	1495.0	40.1	4174.1	14.2	85.6	0.8	13528.8	12.1	89.9
2003	1497.0	40.0	4605.3	13.1	175.6	0.9	14220.1	11.0	115.7
2004	1498.5	39.8	7382.8	11.3	178.4	0.7	-	-	146.5
2004-cü ilə 1996-cı ilə görə artım dəfə	1.3		2.2		3.7		-		3.9

tərmişdir ki, bu irəliləyişlərlə bəhəm iqtisadi idarəetmə mexanizminin formalaşmasının ləngliyi də müşahidə olunmaqdadır.

Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, aqrar sektorda çoxsaylı əmtəə istehsalçıların formalaşması və məhsul istehsalının həcmi-nin qismən stabilizə edilməsi ilə nəticələnmişdir. Bunlar mövcud durumda aqrar islahatların ilkin nəticələri kimi xarakterizə edilmişdir. Aydınlaşdırılmışdır ki, kənddə ilk növbədə gərgin sosial-iqtisadi dəyişikliklər baş vermişdir.

Belə ki, ilk andan aqrar sahənin bazar iqtisadi münasibətlərinə uyğun qanunvericilik bazası tədricən və əksərən yaradılmışdır. Lakin bu qanunvericiliyin tam yetkinliyindən hələlik söhbət gedə bilməz. Mülkiyyət çoxnövçülüüyü formalaşmış, hər cür sahibkarlıq inkişafı üçün əlverişli sosial-hüquqi şərait yaradılmışdır.

-1996-cı ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında dinamiklik özünü göstərmişdir;

Qeyd: Cədvəl "Azərbaycan rəqəmlərdə", Bakı, 2003, 2005, "Səda" nəşriyyatı", s.13,18,28,39; 15,27,36,60; "Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı, - 2004", Statistik məcmuə, səh.43-47 rəqəmləri əsasında hesablanmışdır.

-ölkədə yeni aqrar münasibətlər və iqtisadi idarəetmə mexanizmi formalaşmağa başlamışdır.

Tədqiqatın gedişi zamanı aydınlaşdırılmışdır ki, aqrar sahədə bazar münasibətlərinə əsaslanan ərazi və sahə idarəetmə strukturunun tam formalaşmaması, iqtisadi subyektlərin tədiyyə qabiliyyətinin aşağı düşməsi, daxili bazarın qorunmasındakı çətinliklər əksər hallarda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin zərərli başa çatmasına gətirib çıxarmışdır. Məhz belə bir şəraitdə aqrar istehsalın və bazarın özünütənzimlənmə imkanlarının müasir reallıqlara adekvat olmaması, yerli əmtəə istehsalçıların stimullaşdırılmasında çoxsaylı infrastruktur, maliyyə-kredit, sığorta, bank və s. problemlərin mövcudluğu, bazarda tələb və təklifin səviyyəsində tarazlığın pozulması halları hələ də qalmaqdadır.

Məhz ona görə də aqrar sahədə idarəçilik baxımından bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, onun formalaşmasının başlıca prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi geniş şəkildə araşdırılmalıdır.

Tədqiqat göstərir ki, nə qədər axıra qədər tənzimlənməyən bazar, yetkin olmayan rəqəbat şəraitində aqrar bölmədə əmlak və torpağın özəlləşdirilməsi nəticəsində yeni yaranan özəl təsərrüfatlar bazar münasibətləri prinsiplərinə, tələblərinə heç də birdən-birə uyğunlaşa bilməmişlər. Özəl təsərrüfatlara subsidiya verilməməsi, ardıcıl güzəştli maliyyə və kredit siyasətinin hələ ki, ləng yeridilməsi, kənd təsərrüfatının kompleks inkişafı üçün investisiyaların cüzi ayrılması və ya məqsədli ayrılması olduğunu görürük. Həmçinin mövcud himayə, eləcə də sığorta siyasətinin düzgün qurulmaması aqrar iqtisadiyyatın idarə edilməsində iqtisadi üsullardan zəif istifadə edilməsi, emal və xidmət müəssisələrində inhisarçılıq mövqeyinin hələ də güclü olması, daxili bazarın lazımı səviyyədə qorunmadığından kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların istehsal etdikləri məhsulları satmaqda çətinliklərlə qarşılaşmaları kimi iqtisadi idarəetmə mexanizminin formalaşmasına mənfi təsir göstərən və çox ciddi nəticələrə gətirib çıxaran, istehsalın artırılmasına mane olan hallar onların mövcudluğu qeyd edilməlidir.

Burada bazar münasibətlərinin formalaşmasında çoxnövli sahibkarlıq formalarının inkişafı və onların fəaliyyətinin iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə, yeni idarəetmə sisteminin yaradılmasına, təşkilati quruluşunun yeniləşdirilməsinə və aqroservis xidmətli bazarının təşkili mexanizmi kimi

proseslərin təkmilləşdirilməsinə əsas istiqamətlər kimi baxılmalıdır.

Aşkar edilmiş bu hallar nəzərə alınmaqla, aqrar sahədə istehsal və bazar münasibətlərinin inkişafının istiqamətləri göstərilmişdir.

Tədqiqat zamanı respublikada aqrar istehsalın gedişinin həmçinin bazar münasibətlərinin formalaşmasına da mühüm təsir cəhətləri vardır. Bunu 2-ci cədvəldən də görə bilərik.

Göründüyü kimi, 2004-cü ildə 1996-cı ilə nisbətən satışın bütün növləri üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 4,0 dəfə artdığı halda, bu, kənd təsərrüfatı bazarlarında və yarmarkalarında 2,5 dəfə artmışdır. Ərzaq malları və əsas qida məhsulları isə müvafiq olaraq 2,4 və 2,5 dəfə artmışdır. Bu isə imkan verir ki, hələlik aqrar bazarın formalaşma səviyyəsinin nisbətən aşağı olduğunu qeyd edək. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, aqrar islahatların gedişi yeni təsərrüfat formalarının sayının da illər üzrə dəyişkənliyini xarakterizə etmişdir. Tədqiqat göstərir ki, bu proses getməkdədir və bazarın inkişafı ilə rəqəbat mühiti formalaşdıqca, illər üzrə özəl təsərrüfat formalarının say tərkibi də dəyişmiş olacaqdır.

Aqrar bölmədə bazar münasibətlərinin formalaşması sürəti, digər tədbirlərlə bərabər təsərrüfatçılığın iqtisadi idarəetmə mexanizminin yaradılmasını və onun daim təkmilləşdirilməsini tələb etdiyi aydındır.

Sivil bazarın təşkili və səviyyəsi hər bir ölkədə elm və texnikanın mənimsənilməsi səviyyəsindən, qabaqcıl texnologiyanın sabit templərlə ölkə iqtisadiyyatına tətbiqindən, xalqın milli ənənələrindən bilavasitə asılıdır. Bu zaman ilk növbədə milli bazarın subyektləri yaradılmalı və obyekt genişləndirilməlidir.

Bunun üçün də, hazırkı şəraitdə güclü emal sahələrinin emal texnologiyasının işə salınması üçün sahibkarlıq fəaliyyəti ən çox stimullaşdırılmalı, maraqlandı-

Cədvəl 2

Aqrar bazarın inkişafı və formalaşması (milyard manatla)

	1990	1996	1998	2000	2002	2003	2004	2004-cü ildə 1996-cı ilə görə, dəfə
Satışın bütün növləri üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsi	1.2	7339.0	9238.8	11877.4	13442,3	15310,0	18649,7	2,5
O cümlədən:								
Kənd təsərrüfatı bazarlarında, yarmarkalarında	0.2	3220,7	4030,2	4098,8	5389,5	6301,3	8166,8	2,5
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi-nin ümumi həcmində ictimai iaşənin əmtəə dövriyyəsi	0.1	65.6	81.5	102.5	123,9	168,3	264,8	4,0
Adambaşına düşən əmtəə dövriyyəsi	0,17	960,2	1185,5	1336,9	1669,5	1886,8	2278,1	2,4
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi-nin ümumi həcmindən:								
Ərzaq malları	0.6	5176.6	6384.0	8036.2	9016,9	10211,1	12372,2	2,4
Əsas qida məhsulları	0.4	3692.6	4483.3	5794.1	6735,1	7628,0	9304,2	2,5

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Statistika Göstəricisi, Bakı, "Səda", 2004. Səh.324.; 2005-ci il üzrə DSK-nın rəqəmləri əsasında tərtib edilmişdir.

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas fondların istifadəyə verilməsi

	1999		2000		2002		2003		2004	
	Milyon manat	Xüsusi çəkisi, %-lə	Milyon manat	Xüsusi çəkisi, %-lə	Milyon manat	Xüsusi çəkisi, %-lə	Milyon manat	Xüsusi çəkisi, %-lə	Milyon manat	Xüsusi çəkisi, %-lə
İqtisadiyyatın sahələri üzrə, cəmi	2651081,8	100,0	3334283,6	100,0	5812754,0	100,0	10915480	100,0	17078620	100
O cümlədən:										
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, ovçuluq və bu sahədə xidmətlər	3985,6	0,2	101738,7	3,1	20740,1	0,4	54630,2	0,5	39835,9	0,2
Sənaye	1167232,1	44,0	2317226,4	69,5	4142853,4	71,3	8245632,7	75,8	14053793,4	82,3
Qida məhsulları və içkilərin emalı	165451,2	6,2	296782,5	8,9	26330,6	0,5	32813,7	0,3	105835,5	0,6

Qeyd: Cədvəl "Azərbaycan statistik göstəriciləri", 2001, s.503, 2002, s.558; 2003, s.558, 2004, s.588 və 2005-ci il üzrə DSK-nın rəqəmləri əsasında tərtib edilmişdir.

rılmalıdır.

Nəhayət, respublika regionlarının iqtisadi potensial imkanından demokratik prinsiplərə uyğun yeni səviyyədə istifadə - əlaqələndirilən əmək bölgüsü əsasında qurulmalı, ölkə daxilində istehsalın təşkili milli emal sənayenin yaradılmasında da əsas prinsip olmalıdır. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, aqrar sahə müvafiq sənaye bazası olmadan lazımi səviyyədə idarəoluna və inkişaf edə bilməz.

Kənd təsərrüfatında bazar münasibətlərinin inkişafı və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində maddi-texniki potensialdan səmərəli istifadə olunması və istehsal vasitələri ilə təmin olunması məsələləri daim diqqətdə olmalıdır. C.S.Millə görə, ərzağın istənilən artımı, torpağa həddindən artıq proporsional əmək sərf olunması ilə alınır. Belə ki, texniki tərəqqi olmadan həyata keçiriləcək hər hansı bir (istər idarəçilik baxımından, istər təsərrüfatçılıq baxımından) tədbirlər sistemi heç də istənilən nəticəni verməz.

Respublikamızda aparılan aqrar islahatlar bu baxımdan özünün müsbət keyfiyyət hallarını verməkdədirsə də, digər tərəfdən lazımi səviyyədə maddi-texniki

təminatın olmaması ucbatından bu sahənin təbii iqtisadi ehtiyatlarından hələ də lazımi səviyyədə istifadə olunmur. Təsədüfi deyildir ki, bu problemin həlli zəruriliyi "Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında" dövlət proqramında daha qabarıq ortaya qoyulmuşdur. Lakin hələlik yalnız lizinq yolunun həddindən artıq qabardılması fikrimizcə sonradan dövlət proqramının yerinə yetirilməsində ləngliyə və birtərəfliliyə gətirmiş olar.

Kənd təsərrüfatında istehsal fondlarının tərkibində maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisinin az olması bu sahədə elmi-texniki tərəqqinin lazımi səviyyədə inkişaf etməməsinə və mövcud mülkiyyət münasibətlərinin maddi-texniki təminatlarının zəif olmasına dəlalət edir ki, bu da nəticədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin normal formalaşması və səmərəliliyi üçün xüsusi kəskin mənfi şərait yaratmış olur.

İdarəçilik baxımından mütərəqqi sahibkarlıq formalarından olan kəndli fermer təsərrüfatlarının inkişafı bu amildən olduqca çox asılıdır. Respublikada kənd təsərrüfatının texniki təmi-

nat səviyyəsi aşağı olduğu kimi, onun enerji, qaz və istilik mənbəyi ilə təmin olunması səviyyəsi həmçinin də aşağıdır.

Cədvəldən görünür ki, iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə nisbətən kənd təsərrüfatında əsas fondların istifadəyə verilməsi 1999-cü ildə 0,2%, 2000-ci ildə 3,1% olduğu halda, 2001-ci ildə o azalaraq 0,5%, 2002-ci ildə 0,4%, 2003-cü ildə isə 0,5% və 2004-cü ildə yenidən azalaraq 0,2% olmuşdur. Sənaye müəssisələrində də bu azalma meyllərinin olmasına baxmayaraq, qida məhsulları və içkilərin emalı üzrə 1999-cü ildə 6,2%, 2000-ci ildə 8,9%, 2002-ci ildə 0,5%, 2004-cü ildə isə 0,6% olmuşdur. 2002-ci ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 0,4%, 71,3% və 0,5% olmuşdur, 2003-cü ildə isə 0,3%, 2004-cü ildə isə 0,6% olmuşdur ki, bu da çox cüzi artımdır. Beləliklə, aqrar sahənin maddi-texniki bazası, onun təminatı səviyyəsi hazırkı şəraitdə gedən islahatlar mühitinə adekvat baza təmin edə bilməmişdir. Bu mənada aqrar sahənin idarəetmə mexanizminin normal formalaşması və inkişafı üçün məhz istehsal vasitələri bazasının sürətli inkişafının xüsusi əhəmiyyətə malik olması danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev İ. "Aqrar sahənin inkişafının təkmilləşdirilməsi və regionlarda islahatların keyfiyyətə səmərəli aparılması", Bakı, 2004. 2. İ. Harvly. Müasir ekonomiks, III nəşr, Bakı, 2001. 3. "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" (2004-2008-ci illər). 4. "Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında", 2004, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı.